

AYTƏN TAHİRLİ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: aytentahirli@gmail.com

NAXÇIVANIN ANTİK DÖVR ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN TƏSƏRRÜFATIN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Naxçıvan böşər tarixinin ən qədim çağlarından indiyədək Azərbaycanın əsas mədəniyyət ocaqlarından biri kimi tanınır. Naxçıvanın Antik dövr tarixinə aid yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində az da olsa məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar olduqca azlıq təşkil edir. Məhz buna görə qədim Naxçıvanın Antik dövr tarixi, mədəniyyəti haqqında əsasən arxeoloji tədqiqatlar əsasında fikirlər söyləmək olar.

Azərbaycanın Antik dövr (e.ə. IV-b.e. III əsrlər) tarixinin öyrənilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunanmış yaşayış yerləri, qəbir abidələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Naxçıvanın Oğlanqala, Qoşatəpə, Babatəpə, Püryan, Aqvantəpə, Meydanəpə və digər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu işdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar da az rol oynanır.

Naxçıvan şəhəri Antik dövrdə ərazidə xeyli genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin şimal qurtaracağında yerləşən Antik dövr nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar aparılmış (1970-1972-ci illər), e.ə. IV-III əsrlərə aid küp qəbirlər üzə çıxarılmışdır. Bu abidələrdən zəngin tunc, gümüş bəzək əyvaları (bilərziklər, boyunbağlar, sirqələr, üzükilər və s.), müxtəlif keramika məmulatları, möhürlər, şüşə, pasta muncuqlar və Makedoniyalı İsgəndərin gümüş sikkələri əldə edilmişdir. Naxçıvan şəhərinin ətrafında Antik dövrə aid bir neçə nekropol vardır. Antik dövrdə Naxçıvanla yanaşı, Gilan şəhəri də tanınmış, sənəkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdu. Oğlanqala, Govurqala, Qazançı qalası və b. qala-şəhərlər Antik dövrdə qədim dünyanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında, xüsusilə Naxçıvana qarşı olan yadelli bəsitlərinin qarşısının alınmasında çox böyük rol oynamışdır. Bununla belə, mübaribələr nəticəsində Antik dövrdə Naxçıvanın bir sıra qədim qala-şəhərləri dağıdılmış, tədricən təməllə uğrayıb, süqut etmişdir. Naxçıvan şəhəri bu çətin tarixi dövrdə öz mərkəzi mövqeyini saxlamış və sonrakı tarixi dövrdə daha da inkişaf etmişdir. Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənəkarlığını öyrənmək baxımından arxeoloji tədqiqatların yeri və rolu çox böyükdür. Adları çəkilən Antik dövr abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və oradan əldə edilən mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənəkarlığını öyrənmək baxımından çox qiymətli dir.

Açar sözlər: antik dövr, nekropol, tunc, gümüş bəzək əyvaları, keramika məmulatları, duluculuq, əmək alətləri, təsərrüfat həyatı və məişəti, qəbir abidələri.

Naxçıvan böşər tarixinin ən qədim çağlarından indiyədək Azərbaycanın əsas mədəniyyət ocaqlarından biri kimi tanınır. Azərbaycanın cənub və şimal

əraziləri arasında çox mühüm coğrafi mövqedə yerləşən, Avropa-Asiya xalqlarının tarixi və müasir iqtisadi-mədəni əlaqələrində böyük rol oynayan Naxçıvan haqlı olaraq "Şərqi qapısı" adlandırılır. Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərinin inkişafında qonşu Ön Asiya ölkələrinin əkinçilik mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr də önəmli rol oynamışdır. Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaza inteqrasiya şəraitində Naxçıvan ərazisi vahid mədəni məkanın tərkib hissəsi olmuşdur. Hələ Neolit dövründən əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olan Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Naxçıvana Ön Asiyanın ən qədim mədəni mərkəzlərindən, xüsusən Mesopotamiyadan əkinçi-maldar tayfaların köçləri başlamışdı. Naxçıvanın bir sıra abidələrindən Xələf, Ubeyd və Uruk mədəniyyətinə aid az da olsa tapıntıların üzə çıxarılması buna tutarlı sübutdur [1, s. 24-29].

Əhəməni imperiyası Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən süquta yetirildikdən sonra (e.ə. 330-cu ildə) Naxçıvan yeni yaranan Atropatena dövlətinin tərkibində qalmışdır. Naxçıvan ərazisi Antik dövrdə (e.ə. IV-b.e. III əsrləri) Azərbaycan xalqının təşəkkülündə çox mühüm rol oynayan Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan bu dövlətin əsas əyalətlərindən, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın iki mühüm iqtisadi regionu-Urmiya və Naxçıvanın yaxınlığı, əlaqələri daha da möhkəmlənmişdir. Atropatena hökmdarlarının iqamətgahı olan Qazaka bu regionun qonşuluğunda yerləşdiyindən Naxçıvan Yaxın Şərqi bir sıra şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri gücləndirmiş, Antik dünya xalqları ilə sıx ticarət əlaqələri yaratmışdır. Nəticədə, Naxçıvan şəhərinin ərazisi genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Naxçıvanın Antik dövr tarixinə aid yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində az da olsa məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar olduqca azlıq təşkil edir. Məhz buna görə qədim Naxçıvanın Antik dövr tarixi, mədəniyyəti haqqında əsasən arxeoloji tədqiqatlar əsasında fikirlər söyləmək olar.

Azərbaycanın Antik dövr (e.ə. IV-b.e. III əsrlər) tarixinin öyrənilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş yaşayış yerləri, qəbir abidələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Naxçıvanın Oğlanqala, Qoşatəpə, Babatəpə, Püsyən, Aqvantəpə, Meydantəpə və digər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu işdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar da az rol oynamır.

Naxçıvan şəhəri Antik dövrdə əzəlicə xeyli genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin şimal qurtaracağında yerləşən Antik dövr nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar aparılmış (1970-1972-ci illər), e.ə. IV-III əsrlərə aid küp qəbirlər üzə çıxarılmışdır. Bu abidələrdən zəngin tunc, gümüş bəzək əşyaları (bilərziklər, boyunbağlar, sığalar, üzüklər və s.), müxtəlif keramika məmulatları, möhürlər, şüşə, pasta muncuqlar və Makedoniyalı İsgəndərin gümüş sikkələri əldə edilmişdir [2, s. 38]. Naxçı-

van şəhərinin ətrafında Antik dövrə aid bir neçə nekropol vardır. Antik dövrdə Naxçıvanla yanaşı, Gilan şəhəri də tanınmış, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdu. Oğlanqala, Govurqala, Qazançı qalası və b. qala-şəhərlər Antik dövrdə qədim diyarın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında, xüsusilə Naxçıvana qarşı olan yadelli basqınların qarşısının alınmasında çox böyük rol oynamışdır. Bununla belə, müharibələr nəticəsində Antik dövrdə Naxçıvanın bir sıra qədim qala-şəhərləri dağıdılmış, tədricən tənəzzülə uğrayıb, süqut etmişdir. Naxçıvan şəhəri bu çətin tarixi dövrdə öz mərkəzi mövqeyini saxlamış və sonrakı tarixi dövrlərdə daha da inkişaf etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın qədim, Antik dövr və hətta, orta əsr şəhərlərinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında deyil, yaşayış yerlərinin inkişafı və genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır [3, s. 177].

2010-cu ildə Sumbatan dağının zirvəsində, 480 kv.m. sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar burada dini-inzibati təyinatlı tikili kompleksinin olduğunu göstərdi. Kompleks, Antik dövrdə, orta əsrlərdə və müasir dövrdə dəfələrlə dağıntıya məruz qalmışdır. Kompleksin yaşayış yerinə tərəf olan hissəsinə nisbətən, sıldırım qayalığa tərəf olan hissəsindəki divarlarının özülü o dövrdəki yer səthindən 1,8-2,0 m hündürlüyündə salamat qalmışdı. Axırıncı dağıntıdan sonra-təqribən eramızın III əsridə tikintinin təyinatı dəyişdirilmişdir [3, s. 177].

Şahtaxtı yaşayış yerinin Narıncıqalasında Son Tunc və Dəmir dövrünə aid mədəni təbəqənin üzərində Antik dövrə aid yaşayış evlərinin qalıqlarına rast gəlinmişdir. Eyni zamanda hər iki dövrə aid dördkünc formalı evlərin daxili hissəsində təndirlər aşkar edilmişdir. Forma etibarilə bənzər olan bu təndirlər yalnız bədlərinin qalıqlarına görə fərqlənirlər. Antik dövrə aid təndirin dibində simmetrik yerləşdirilmiş 3 daşa rast gəlinir. Bu tip təndirlərə bir sıra Antik dövr abidələrində də təsadüf olunmuşdur. Təndirin dibinə yaxın fərqli daşlardan və minerallardan hazırlanmış muncuqlardan ibarət boyunbağıya rast gəlinmişdir. Çəkisi 1-2 qram, diametrləri 2 mm olan yastı muncuqlar yüksək zərgərlik sənətinin təşəkkülündən xəbər verir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş çəhrayı, qara cilalı və inkrustasiyalı keramika nümunələri göstərir ki, Orta Tunc dövründən başlayaraq dulusçuluq sənəti Şahtaxtıda müstəqil sahə kimi fəaliyyət göstər-məklə yanaşı, təsviri sənətin də inkişafına təsir göstərmişlər [4, s. 235-236].

Meydantəpə Antik şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri Naxçıvanın bu dövr tarixini, təsərrüfat həyatını, ticarət əlaqələrini geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Abidədə geniş və planlı arxeoloji tədqiqatlar Ə.H.Bədəlovun rəhbərliyi ilə keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılıb. Meydantəpə abidəsi Naxçıvan çayının sağ sahilində, Naxçıvan şəhərindən 14 km şimalda, Babək rayonunun Cəhri və Nəzərəbad kəndlərinin ərazisində, hündürlüyü 8-10 m olan (Naxçıvan çayının səviyyəsinə) yastı təpənin üzərində yerləşir. Yaşayış yerinin ərazisi 2 hektardan artıqdır.

Abidənin yerləşdiyi ərazi Naxçıvan-Şahbuz şose yolu çəkilərkən tən ortadan kəsilmişdir. Hazırda abidənin sağlamat qalmış hissəsi şose yolunun həm sağ, həm də sol tərəfində yerləşir. Qazıntı sahəsi 1200 km sahədə xam torpağa qədər davam etdirilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 1-2 m arasındadır.

Meydantəpə Antik şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim şəhərin dəfələrlə dağıntıya məruz qalib tənəzzül dövrü keçirdiyini və qısa müddətdən sonra yenidən bərpa olunaraq çiçəkləndiyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur (şəkil 1; 5, s. 248). Meydantəpə qədim şəhər yerində aparıldığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan tarixində mühüm yer tutan Atropatena dövlətinin bu və ya digər tarixi məsələlərinin araşdırılmasında qiymətli nümunələr sayıla bilər.

Şəkil 1. Meydantəpə.

Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif keramika nümunələri, bəzək əşyaları və əmək alətləri kimi zəngin arxeoloji tapıntıların əldə edilməsi ilə yanaşı, dövrün memarlığı, dini dünyagörüşü və inancları, təsərrüfat həyatı və məişəti haqqında qiymətli məlumat verən müdafiə tikililəri, məbədlər, yaşayış evi kompleksləri və istehsal ocaqları da aşkar edilmişdir. Saxsı qablar içərisində orijinal formalı və keyfiyyətli hazırlanmış kasa, küpə, bokal və s. qablar da var-

dir. Keramika məmulatı içərisində, kənardan gətirilmə qırmızı və çəhrayı gilli, bəzilərinin üzərində boya ilə naxışları nümunələrə də rast gəlinir [6, s. 67].

Antik dövrə aid qabların bir qismi sadədir. Kasaların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı dəyirmidir (şəkil 2). Onlar qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Gövdəsində duluz çarxında fırlanma nəticəsində konsentrik izlər saxlanmışdır. Keramika məmulatının bir qismi forma verməyən qırıqlardan ibarətdir.

Bu tikililər içərisində istehsal ocaqları olan emalatxanaları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hər hansı bir abidədə dəmirçi, duluzçu, misgər və ya zərgərlik emalatxanasının aşkar edilməsi bölgənin təkcə iqtisadi həyatı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və mədəni əlaqələri haqqında da kifayət qədər məlumat toplamağa imkan verir.

Aşkar olunmuş tikinti qalıqları əsasən dördbucaqlı şəkildə müxtəlif ölçülü otaqlardan ibarətdir. Divarların eni 100-120 sm-dir. Tikintidə əsasən yerli materiallardan (çay daşı və çiy kərpicdən) istifadə edilmişdir. Divarların alt hissəsi əsasən çay daşlarından, üst hissələri isə çiy kərpiclə hörülmüşdür. Kərpiclərin ölçüləri əsasən 25-40 sm olub, tərkibində saman qatışığı vardır. Meydantəpə yaşayış yerində aşkar olunmuş tikinti qalıqları və onların müqayisəli təhlili abidənin şəhər tipli yaşayış yerinin qalıqları olduğunu söyləməyə imkan verir. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsinin (Narıncalanın) müdafiə divarları ilə əhatə olunması bu ehtimalı daha da gücləndirir. Tapıntılar içərisində saxsı məmulatı xüsusi yer tutur. Onlar müxtəlif gil qablara məxsusdur. İri təsərrüfat küplərinin qalıqları çoxluq təşkil edir. Yan-yana qoyulmuş iri təsərrüfat küpləri torpağa basdırılmış vəziyyətdə aşkar olunmuşdur. Küplərin içərisi əhəng məhlulu ilə süvanmışdır. Sözsüz ki, bu küplərdə müxtəlif yeyinti məhsulları saxlanılmışdır. Saxsı qablar içərisində orijinal formalı və keyfiyyətli hazırlanmış kasa, bardaq, küpə, bokal və s. qablar da vardır. Keramika məmulatı içərisində, kənardan gətirilmə qırmızı və çəhrayı gilli, bəzilərinin üzərində boya ilə naxışları olan nümunələrə də rast gəlinir. Saxsı məmulatı içərisində zoomorf formalı qablara məxsus tapıntılar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qara rəngli gildən hazırlanmış zoomorf formalı qabın boğaz və baş hissəsi camış başını xatırladır. Gözləri və boğaz hissədəki 12 naxış ağ əhəng məhlulu ilə doldurulmuşdur. Bu tapıntı Antik dövrdə Naxçıvanda camışçılığın geniş inkişaf etdiyini göstərir.

2012-2013-cü illərdə Meydantəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı, abidənin şimal-qərb hissəsində, Antik dövrün sonlarına aid emalatxana aşkar edilmişdir. Emalatxana üç otaqdan, kiçik tuneldən və orijinal quruluşa malik bir tikilidən ibarətdir. Otaqların 70-120 sm enində olan divarları çay daşı və palçaq məhlulu ilə işlənmişdir. Qərbdən birinci otağın eni 3,0 m, ikinci otağın eni 3,35 m, üçüncü otağın eni isə 5,1 m-dir [7, s. 31].

Şəkil 2. Kasa tipli qab (Meydantəpə).

Qərb tərəfdən birinci otağın içərisində 2,8 m uzunluğu, 1,8 m eni və 52 sm qalınlığı olan əhəng təbəqəsi aşkar edildi. Əhəng təbəqəsi 4-5 sm-lik qatlardan (11 qat) ibarətdir. Əhəng qatlarından 1,2 m cənub tərəfdə 50-55 sm dərinlikdə, 30-40 sm diametri olan bir tunel aşkar edildi. Tunel 3 m-ə qədər uzanaraq başqa bir otağa keçir. Qeyd edək ki, tunel də, əhəng qatları da əvvəlki mədəni təbəqənin üzərində, eyni səviyyədə yerləşmişdir. Əhəng qatından 2,4 m şimala tərəf, qala divarının üstündə, bir-birindən 50 sm aralı iki deşik aşkar edildi. Qərbdən birinci deşiyin diametri 70x55 sm, ikinci deşiyin diametri isə 60x50 sm-dir. Deşiklər 90 sm dərinlikdə birləşərək maili surətdə qala divarından kənara çıxır. Qala divarından kənarda deşik yerinə daş döşənmiş, 30 sm enində maili bir kanalla birləşir. Şaquli vəziyyətdə qurulmuş iki deşiyin maili bir kanalla birləşməsi göstərir ki, bu tikildən hansısa iki məhsulun bir-birinə qarışdırılaraq emalatxanadan kənara axıtılmasında istifadə olunmuşdur. Ətrafda əhəngdən başqa heç bir qalıq tapılmadığından bu maddələrin nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək mümkün olmadı.

Əhəng qatlarından 3,4 m məsafədə, şərq tərəfdəki otağın içərisində, eyni səviyyədə çəhrayı gilli, qalın divarlı 6 ədəd təsərrüfat küpünün oturacağı və ona bitişik gövdəsinin bir hissəsi aşkar edildi. Oturacaqların hamısı əhənglə təmir olunmuşdur. Əhəng qatlarının, iki quyulu tikilinin və təsərrüfat küplərinin bir emalatxanaya aid olması şübhəsizdir. Məlum olur ki, bu emalatxanada istehsal-dan başqa iri həcmli təsərrüfat küplərinin təmiri ilə məşğul olmuşlar. Bu

təsərrüfat küplərində istehsal lazım olan hansısa bir məhsulun saxlanıldığını da ehtimal etmək olar.

Arxeoloji tapıntılar içərisində metal məmulatı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Tikinti qalıqları içərisində müxtəlif çeşidli və formalı tunc və dəmirdən hazırlanmış əşyalar-qılınc, qalxan, nizə, toppuz və at əsləhəsindən ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu tapıntılar Antik dövr hərbi sənətini öyrənmək baxımından nadir tapıntılardır. Metal məmulatları içərisində olan dəmir üzviyün üst hissəsi düz olub, qalınlığı 0,4 sm-dir. Bu tip üzüklərdən həm bəzək üçün, həm də möhür kimi istifadə edildiyini söyləmək olar. Aşkar olunmuş iskit tipli ox ucları türkdilli iskit-kimmer-sak tayfalarının bir hissəsinin Naxçıvan ərazisində qalib məskunlaşması və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışdığını söyləməyə imkan verir.

Meydantəpə abidəsində aşkar olunmuş materialların müqayisəli təhlili abidənin dövrü, tarixi əhəmiyyəti və digər məsələlər haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin təmsil olunduğu formaların oxşarlarına Azərbaycanın e.ə. I minilliyin ortalarına və II yarısına aid abidələrdən aşkar olunan nümunələr içərisində də rast gəlmək olar. Tapıntılar qədim Azərbaycan dövləti Atropatənənin materialları ilə daha çox oxşarlıq təşkil edir. Meydantəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsasən bu abidənin şəhər tipli yaşayış yeri olduğunu söyləməyə imkan verir. Tədqiqat işləri Atropatəna dövlətinin tarixini, iqtisadiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, Meydantəpə abidəsi Naxçıvanın Antik dövr ictimai-iqtisadi və mədəni həyatının bir sıra problemlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bu həm də Antik dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi cəhətdən qonşu Cənubi Qafqaz ölkələrindən geri qalmadığını, əksinə daha da yüksək inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir.

Naxçıvan şəhəri ərazisində aparılan tədqiqatlar nəticəsində Antik dövrə aid üç nekropol aşkar edilmişdir. 1970-ci ildə tikinti işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuş, sahəsi 1,9 ha olan birinci nekropol küp qəbirlərdən ibarətdir. Dağadılmış küp qəbirlərin materialları hərbi qulluqçu Peters tərəfindən kompleks şəkildə nömrələnmişdir. Bu materiallar hazırda Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. 1971-1972-ci illərdə tədqiqatçı B.H. Əliyev nekropolun ərazisində kəşfiyyət xarakterli qazıntılar aparmış, lakin heç bir maddi mədəniyyət qalığı aşkar etməmişdir. Kəşfiyyət işləri nəticəsində yalnız nekropolun sahəsi müəyyən edilmişdir. Nekropolda dağıntı zamanı altı küp qəbir aşkar olunmuşdur. Bu qəbirlərdən əldə edilmiş materiallar B.H.Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir. Arxeoloji tapıntılar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qablar və müxtəlif bəzək əşyalarından ibarətdir. Aşkar edilmiş tapıntılar əsasında Antik dövrə aid I Naxçıvan nekropolu e.ə. IV-III əsrlərə aid edilir.

1990-cı ildə Naxçıvan-Şahbuz yolunun sol tərəfində, hərbi şəhərciyin quracağında tikinti işləri görülərkən təsadüfən II Antik Naxçıvan nekropolu aş-

kar edilmişdir. Tikinti zamanı küp qəbirlər və onlardan aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri tamamilə dağıdılmışdır. Azərbaycan EA Naxçıvan Elm Mərkəzinin əməkdaşı V.B.Baxşəliyev həmin il dağıntı yerinə getmiş və maddi-mədəniyyət nümunələrinin az bir qismini toplaya bilmişdir. Tapıntılar qara rəngli çölmək, çəhrayı rəngli kasa, tunc düymə və mavi rəngli mineraldan hazırlanmış muncuqlardan ibarətdir. Aşkar olunmuş tapıntılar hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Bu materiallara əsasən nekropolu e.ə. II-I əsrlərə aid etmək olar.

1987-ci ildə orta əsr Naxçıvan şəhərinin ərazisində (Köhnəqalada – M.) Ə.I.Novruzlunun apardığı qazıntılar zamanı III Antik Naxçıvan Nekropolu aşkar olunmuşdur. Qazıntı zamanı qalanın cənub-şərq tərəfində iki küp qəbirin qalıqları öyrənilmişdir. Tapıntılar çəhrayı rəngli küpün qalıqlarından və müxtəlif əşyalardan ibarətdir. Birinci qəbirdən tapılan gil qablardan biri narın qum qarışığı olan güldən hazırlanaraq boz rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən yaxşı cilalanmışdır. İkinci qəbirdən çəhrayı rəngli küpə qırıqı, dəmir toqqa, nizə ucluqları tapılmışdır. Aşkar olunmuş materiallara əsasən nekropolu III-VII əsrlərə aid etmək olar [8, s. 10-11].

Antik dövr Naxçıvan şəhəri haqqında orta əsr mənbələrində xeyli məlumat verilmişdir. Bu məlumatlar şəhərin siyasi tarixini, iqtisadiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin onlar şəhərin iqtisadi-mədəni həyatı haqqında bütöv təsəvvür yaratmır. Odur ki, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş materialların əhəmiyyəti çoxdur. Orta əsr Naxçıvan şəhərinin Narınqala hissəsinin qalıqları hazırda şəhərin cənub-şərq hissəsində qalmaqdadır. Bu abidə xalq arasında “Köhnəqala” adlanır. O iki hissədən – kiçik qala və böyük qaladan ibarətdir. Qeyd edildiyi kimi, şəhərin adı ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası K.Ptolemey tərəfindən çəkilmişdir. İlk orta əsrlərə aid mənbələrdə Naxçıvan şəhəri ətrafı möhkəmləndirilmiş qala kimi xarakterizə edilmişdir. Şəhərin böyük qala hissəsində küp qəbirlərin tapılması burada həyatın Antik dövrdən başladığını göstərir. Qalanın müasir dövrdə saxlanmış divarları orta əsrlərə aiddir. Qala divarları daş qarışıq möhrədən inşa edilmiş, yarımdairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Yaşayış binaları əsasən qala divarları boyunca salınmış, bir-birinə bitişik kvadrat şəkilli otaqlardan ibarətdir. Bu binaların üst hissəsindən döyüşçülərin hərəkət etməsi üçün meydan kimi istifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan şəhərinin Narınqalası Muxtar Respublikanın Tunc və Dəmir dövrlərində salınmış qalaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Oğlanqala, Çalxanqala, Qazançı qala məhz belələrindəndir [8, s. 12].

Böyükdüz (Köhnə) kəndindən cənub-şərqdə, üçtəpələrin başlanğıcında “Yarma” adlanan ərazidə I Böyükdüz nekropolu yerləşir. Bu nekropol da Antik dövrə aiddir. Nekropolun sahəsi 320 kvadratmetrdir. Qəbirlər əsasən daş qutu tiplidir. Onların hamısı daşqın zamanı yuyulub üzə çıxmışdır. Antik Naxçıvan nekropollarından fərqli olaraq burada daş qutu tipli qəbirlər tapılmışdır. Buradan aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri yerli tayfaların o cümlədən

Azərbaycanın son Antik dövrü abidələri arasında özünə geniş analogiya tapır. Bu xüsusilə, şüşə flakonlara, üç pərli ox ucluqlarına, xəncərlərə və gil məmulatına aiddir. Tədqiqat göstərir ki, Böyükdüzün Antik nekropolları üçün kollektiv-qarışıq dəfnlər xarakterikdir. Belə dəfnlər Naxçıvanda e.ə. I minillik boyu mövcud olmuşdur. Onlar Kolani, Sarıdərə, Muncuqlutəpə, Qızılburun və b. nekropollarda aparılan tədqiqat zamanı aşkar olunmuşdur. Fikrimizcə, Böyükdüz nekropolu yerli tayfalara məxsus olmuşdur. Nekropolu I-III əsrlərə aid etmək olar.

II Böyükdüz nekropolu da Antik dövrün abidəsidir. Bu nekropol orta əsr Böyükdüz yaşayış yerinin yaxınlığında "Vəllum" adlı yerdə, keçmiş sərhəd gözətçi məntəqəsinin yerləşdiyi təpədə aşkar edilmişdir. Nekropol 1991-ci ildə V.B. Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınıb. Maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən II Böyükdüz nekropolunu II-III əsrlərə aid etmək olar.

II Böyükdüz yaşayış yeri də Antik dövrün abidəsi olub köhnə Böyükdüz kəndindən qərbdə, Böyükdüz çaylağının sağ tərəfində yerləşir. Yaşayış yerinin əksər hissəsi yuyularaq dağıdılmışdır. Aparılan arxeoloji işlər zamanı dairəvi formada olan nazik bad qırıqları, kül yığınlarına təsadüf edilmişdi. Yaşayış yeri demək olar ki, tamamilə yuyulduğundan onun sahəsini dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Yerüstü materiallar içərisində çəhrayı və boz rəngli gil qab qalıqlarına, şüşə qabların gövdəsinin parçalarına təsadüf edilirdi. Bəzi yerlərdə dairəvi və dördkünc formalı daş düzümləri qalmışdır. Keramika məmulatına əsasən yaşayış yerini təqribən I-III əsrlərə aid etmək olar. Müşahidələrə əsasən demək olar ki, yaşayış yerində də həyat mövsümü xarakter daşmışdır [8, s. 67].

Məzrə kəndindən şimalda, hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş dağın üzərində Quyuludağ qalası yerləşir. Quyuludağ qalası Antik və Orta əsrlər dövrünün abidəsidir. Qalanın əsas girişi şimal tərəfdən olmuşdur. O qayalardan və sət yamaclardan keçən dar çığırdan ibarətdir. Burada qazıntı zamanı çəhrayı və boz rəngli qab qırıqları əldə edildi. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil qablardan, o cümlədən şirli qablardan ibarətdir. Yerüstü materialları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan qabların qırıqları Antik dövrə aiddir. Onlar əsasən kasa və küpə tipli qabların qırıqlarından ibarətdir. Kasalar iki tipə ayrılır. Birinci tip kasaların gövdəsi silindrik, konusvari formada olub, ağzının kənarı düzdür. Hər iki üzdən qırmızı anqobla örtülmüş, xarici səthi cilalanmışdır. İkinci tip kasaların gövdəsi konusvari olub, ağzının kənarı xaricdən köbəlidir. Ağzının kənarı içəridən yastılanaraq qapaq qoymaq üçün əlverişli formaya salınmışdır. Kasa hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Küpə tipli qabların yalnız gövdə hissəsinin qırıqları saxlanılmışdır. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Bəzi qab qırıqlarının üzərində lentşəkilli, ortada batıq qulpun qırığı qalmışdır [8, s. 79-80].

1989-cu ildə təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən Antik dövrə aid Şıx-mahmud nekropolu aşkar edilmişdir. Nekropol demək olar ki, tamamilə dağı-

dılmışdı. Qazılmış yarıqda kül yığıntıları, bəzən gil qab qırıqlarına təsadüf edilirdi. Yarıqda olan qəbirlərdən biri arxeoloqlar tərəfindən təmizləndi. Oradan 78 ədəd şüşə muncuq aşkar edildi. Onlar tünd mavi rəngdə olub, üzəri diş-diş edilmiş, ortasında kiçik dairəvi deşik açılmışdı. Belə muncuqlara biz II Antik Naxçıvan nekropolunda da rast gəlmişdik. Muncuqlardan əlavə bu qəbirdən heç bir maddi-mədəniyyət qalığı aşkar edilmədi. Şıxmahmud nekropolunda təsərrüfat işləri zamanı dağıdılmış qəbirlərdən bəzisinin materialları toplanaraq Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Onlar dörd ədəd şüşə flakonda ibarətdir. Şüşə qablar kiçik həcmli olub, çəhrayı, göy və yaşıl rəngdədir. Onların divarı olduqca nazikdir. Bəzisinin boğazı ilə gövdəsinə birləşdirən lentşəkilli, ortada batıq qulpu vardır. Aşkar edilmiş şüşə qablar Antik dövrün son mərhələsi üçün xarakterikdir. Vaxtilə belə qablar Böyükdüzdən və Naxçıvan şəhərindən aşkar edilmişdir. Tapıntılara əsasən Şıxmahmud nekropolunu I-III əsrlərə aid etmək olar [8, s. 82].

Antik dövrə aid olan digər bir nekropol 1986-cı ildə aşkar edilmişdir. O, Yuxarı Uzunoba kəndindən şimalda, Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən Yuxarı Uzunoba nekropoludur. Dağıntı nəticəsində nekropolda olan küp qəbirlərdən bir aşkar edilmişdi. Küp qəbir torpağın təzyiqindən qırılmışdı. Nekropolun bir hissəsi çayın yatağına düşdüyündən, buradakı qəbirlərin skeletləri pis qalmış və çürümüşdü. Yuxarıda təsvir olunan küp qəbirin içərisindən insan skeletinin qalıqları və xırdabuynuzlu heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Küp qəbirin ətrafından bir ədəd küpə tipli qab aşkar edilmişdir. Qab narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xarici səthi yüngülcə cilalanmışdır. Ağzı gen, boğazı qısa və silindirik, gövdəsi qabarıqdır. Ağzının və gövdəsinin bir hissəsi hissələnmişdir. Yuxarı Uzunoba nekropolundan aşkar edilmiş keramika nümunələrinə əsasən onu e.ə. III-I əsrlərə aid etmək olar [8, s. 82]⁸.

Qoşa-Dizə nekropolu da Antik dövrə aiddir. O eyni adlı kəndin yaxınlığında yerləşir. Vaxtilə buradan iki küp qəbir aşkar olunmuşdu. Skeletlər küpün eninə qoyulmuş, dizləri çənəsinə sıxılmış vəziyyətdə olmuşdur. Küp qəbirlərdən saxsı və şüşə qab qırıqları, dəmir bıçaq və s. əşyalar aşkar olunmuşdu. Arxeoloji materiallar I-III əsrlər üçün xarakterikdir [8, s. 88].

Oğlanqala. Bu baxımdan, Oğlanqala qədim yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri Naxçıvanın bu dövr tarixini, təsərrüfat həyatını, ticarət əlaqələrini geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir. 50 hektar sahəni əhatə edən Qaratəpə dağı üzərində yerləşən Oğlanqala, Dəmir dövründə Naxçıvanda ən böyük, Cənubi Qafqazda isə böyük qalalardan biri olmuşdur (şəkil 3). Abidənin yerləşdiyi ərazi kənd təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyəti olan və Naxçıvanın ən məhsuldar ərazisi olan, öz başlanğıcını Kiçik Qafqaz dağlarından alan Arpaçayın keçdiyi Şorur düzənliyini nəzarətdə saxlamaq baxımından olduqca əhəmiyyətli [9, s. 106-120]. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, Oğlanqala şəhərində ilk dəfə daha geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılara AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri Vəli Baxşəli

yev başlayıb. 1988-1989-cu illərdə V.B.Baxşəliyev Oğlanqalada 320 kv.m sahədə qazıntı aparmışdır [9, s. 106-120].

Şəkil 3. Oğlanqala yaşayış yeri.

Tədqiqat zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Oğlanqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış Antik dövr keramika nümunələrinə diqqəti cəlb etmək istədik. Məsələn burasındadır ki, 2011-ci ilin mövsümü 2008-2011-ci illərin qazıntısında aşkar olunan bütün gil məmulatını öyrənməyə imkan vermişdir. Oğlanqalanın keramikası beş tikinti dövrünə aid olsa da, tikinti işləri zamanı təbəqələr qarışdığından bəzən bir dövrün qablarını digərindən ayırmaq çətin olur. Bu onu göstərir ki, stratigrafiya gil qabların xronologiyasını müəyyən etmək üçün heç də həmişə yaxşı bələdçi deyil. II Dövr (e.ə. 200-b.e. 100-cü ili) Antik dövrün öyrənilməsi baxımından daha əhəmiyyətlidir. II Dövrün stratigrafiyası olan kontekstləri, xüsusilə sitadeldəki çuxurlardan və binalardan gələn keramika bu dövrün keramikasını tipoloji analiz etməyə imkan verir.

Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından arxeoloji tədqiqatların yeri və rolu çox böyükdür. Yuxarıda adı çəkilən Antik dövr abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və ordan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından çox qiymətlidir.

Bütün bu arxeoloji tədqiqatlar minilliklər ərzində Naxçıvanın qədim əhəlisinin maddi və mənəvi mədəniyyəti, dəfn adətləri beynəlxalq əlaqələri tarixinin

öyrənilməsinə böyük töhfələr vermişdir. Naxçıvan abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada həyatın minilliklər ərzində fasiləsiz davam etdiyini və bu ərazinin özünəməxsus ənənələri ilə tarixən formalaşan bir bölgə olduğunu göstərmişdir. Məhz bu baxımdan Naxçıvan abidələri Azərbaycan xalqının tarixi varisiyini inkaredilməz faktlarla sübut edən müstəsna əhəmiyyətə malik mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayilzadə Q.S. Arxeologiya və Azərbaycanın mədəni irsi / Azərbaycan Arxeologiyası. 2009, №1, s. 24-29
2. Əliyev V. Naxçıvan-Azərbaycanın tarixi diyarıdır, Bakı, 2002, 320 s.
3. İbrahimli B. Naxçıvanın qədim şəhərləri: Sumbatan-Dizə / Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2012, s. 177-180.
4. Rzayev Z. Qədim Şahıtaxtı şəhəri // Simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 235-236.
5. Rəhimova M. Azərbaycanın arxeoloji tədqiqatlarında Naxçıvan abidələrinin yeri // Simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 248.
6. Bədəlov Ə.H., Tahirli A.Y. "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyasının 2013-cü ildə apardığı çöl-tədqiqat işlərinin qısa hesabatı // Azərbaycanca 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın proqramı. Bakı, 2014, s. 67.
7. Bədəlov Ə. Naxçıvanın Antik dövr emalatxanaları haqqında // Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya Elmlərinin inkişafında Naxçıvan məktəbinin rolu. Elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s. 176.
8. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ., Babayev B.M. Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, 1995, 96 s.
9. Baxşaliev V.B. Arxeoloqicheskie raskopı na poseleenniı Oqlankala / Rossiyskəo Arxeoloqia, 1994, № 4, c. 106-120.

Айтен Тахирли

ЗНАЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА В ИЗУЧЕНИИ ХОЗЯЙСТВА АНТИЧНОГО ПЕРИОДА

С древнейших истоков истории человечества до наших дней Нахчыван считается одним из главных культурных центров Азербайджана. История античного периода Нахчывана упоминается в работах древнегреческих и римских авторов. Но эта информация очень скудная. Поэтому,

говоря об истории и культуре античной эпохи Нахчывана, мы опираемся на археологические исследования.

В изучении истории античной эпохи Нахчывана (IV век до н.э.-III век н.э.) особое место занимают поселения и погребальные памятники, обнаруженные в результате археологических раскопок на территории Нахчыванской Автономной Республики. При этом следует особо отметить археологические раскопки и разведочные работы в таких археологических памятниках Нахчывана, как Оглангала, Гошатепе, Бабатепе, Мейдантепе, Пусьян, Агвантепе и др. В этом деле особое место занимают исследования археологической экспедиции «Античный Нахчыван» Института археологии и этнографии НАНА.

В античную эпоху территория города Нахчывана значительно расширилась, город превратился в один из основных торговых центров Азербайджана. В результате археологических исследований, проведенных в 1970-1972 годах в некрополе античного периода, расположенном на севере города Нахчыван, были обнаружены кувшинные погребения, относящиеся к IV-III веку до нашей эры. Из погребений были выявлены бронзовые, серебряные украшения (браслеты, ожерелья, серьги, кольца и т.д.), различные керамические изделия, печати, стеклянные бусы и серебряные монеты Александра Македонского. Вокруг города Нахчыван расположено несколько некрополей античного периода. В античную эпоху, наряду с Нахчываном, развивался город Гилан, который считался центром ремесел и торговли. Крепости Оглангала, Гавургала, Газанчи и другие города-крепости античной эпохи сыграли очень важную роль в экономической, политической, культурной жизни древней страны, особенно в защите против иноземных захватчиков. Тем не менее, в результате войн в античную эпоху ряд древних городов-крепостей Нахчывана был разрушен и пришел в упадок. В этот сложный период город Нахчыван сохранил свои позиции и в последующие периоды успешно развивался. Место и роль археологических исследований в изучении сельского хозяйства и ремесла античного Нахчывана очень велика. Материально-культурные образцы, выявленные во время археологических раскопок из упомянутых античных памятников, важны в изучении сельского хозяйства и ремесла античной эпохи Нахчывана.

Ключевые слова: античный период, некрополь, бронза, серебряные украшения, керамические изделия, гончарное дело, орудия труда, хозяйство и быт, мошляники.

IMPORTANCE OF THE ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN THE ANTIQUITY ECONOMICS STUDY

From the earliest origins of human history up to now Nakhchivan is one of the main cultural centers of Azerbaijan. The history of ancient period of Nakhchivan is mentioned in the works of ancient Greek and Roman authors. But this information is very scarce. Therefore, speaking about the history and culture of Nakhchivan's antique epoch, we rely on archaeological researches.

A special place in the study of the Nakhchivan's antique epoch history (IV century BC-III century AD) is occupied by settlements and funeral monuments found during archaeological excavations in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. At that archaeological excavations and prospecting works in such archaeological monuments of Nakhchivan as Oghlangala, Goshatepe, Babatepe, Meidantepe, Pusyan, Agvantepe and others should be especially noted. In this case, a special place is occupied by the study of the archaeological expedition "Antique Nakhchivan" carried out by the ANAS Institute of Archaeology and Ethnography.

The territory of the Nakhchivan city expanded considerably in the antique epoch, the city became one of the major trading centers of Azerbaijan. As a result of the archaeological research carried out in 1970-1972 in the necropolis of the antique period, located in the north of the Nakhchivan city, have been discovered jug burials dated from the IV-III century BC. Bronze, silver jewelry (bracelets, necklaces, earrings, rings, etc.), various pottery, seals, glass beads and silver coins of Alexander the Great has been revealed of the burials. Around the city of Nakhchivan are located several cemeteries of the antique period. In the antique epoch, along with Nakhchivan, was developing the city of Gilan, which was considered as the center of crafts and trade. Fortresses of Oghlangala, Gavurgala, Gazanchi and other walled towns of antiquity played a very important role in the economic, political and cultural life of the ancient country, especially in the defense against foreign invaders. However, a number of ancient walled towns of Nakhchivan were destroyed and declined in the antique epoch as a result of wars. In this difficult period, the city of Nakhchivan maintained its position and thereafter developed successfully. The place and role of archaeological research in the study of agriculture and crafts of ancient Nakhchivan is very high. Material-cultural samples discovered during archaeological excavations of these ancient sites are important in the study of agriculture and crafts of the Nakhchivan antique burial grounds

Key words: antique period, necropolis, bronze, silver jewelry, ceramics, pottery, tools, economy and way of life, tombstones.

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)